

SZEMLE

SÓTÉR ISTVÁN: VILÁGOS UTÁN

NEMZET ÉS HALADÁS: ARANYTÓL MADÁCHIG

Sóter István könyvének tárgya: hogyan viselkedik egy nép, egy nemzet bukott forradalom és veszített háború után — és hogyan tükröződik ez a magatartás az irodalomban.

Ez a gyötrelmes, nemegyszer a magyarság létét veszélyeztető képlet kísértetiesen ismétlődik történelmünkben: Muhi, Mohács, Majtény után Világos. De ez utóbbi esetben egy nagy különbséggel: míg az előző válságokban az irodalom, a művelődés majd azt mondhatni, mellékes szerepet játszott (bár nem szabad elfelejtenünk a tatárjárás után az egyház szerepét, valamint Mohács, sőt a Rákóczi-felkelés után is, a Habsburg Birodalom Európához kapcsoló jelentőségét, Caraffák és Kollonichok ellenére); addig a reformkor, majd 1848, addig soha nem tapasztalt irodalmi, művelődési virágzásba szökött, részben táplálkozva a nemzet ébredő energiáiból, részben táplálva a politika, a közélet páratlan előretörését.

S ami a tárgy szempontjából még jelentősebb: Világos után, mikor a politikai élet béklyókba volt verve (ami politika működött, az Bécsben folyt, a „rólunk—nélkülünk” alapján) az írók — mintegy szellemi törvényhozók — vállalták nemcsak a bukott ügy keserű mérlegének felállítását, hanem az útmutatás, a feltápászkodás s főleg a csüggedés helyett az önbizalom újraéledésének tövises ösvényét is kijelölték.

Ez a jelenség adja meg a tárgyalt korszak kiemelkedő jelentőségét. Mindazok, akiknek munkásságát Sóter elemzi, megélték a reformkort és forradalmat, valamint annak utójátékát; nemcsak tanúi, krónikásai, de tényleges résztvevői is voltak az eseményeknek; számukra Wesselényi, Széchenyi, Kossuth kortársak, ismerősök voltak; munkásságuk jóval 48 előtt kezdődött és bármily törést, válságot jelentett is számukra Világos, utána fokozott nekifeszüléssel kezdték újra az írás — immár még nagyobb felelősséget jelentő — gyakorlatát. (Kétszer is megismétlődött az *anni mirabiles* jelensége: az 1813 és 1817 közötti négy éven belül született Erdélyi János, Eötvös József, Arany János, Tompa Mihály és Kemény Zsigmond; ugyancsak négy esztendőn belül, 1823 és 1827 közt születtek Petőfi, Gyulai Pál, Vajda János, Greguss Ágost, Salamon Ferenc, Madách és Jókai.)

Eme két *cohors* munkássága adja meg Sötér könyvének nyersanyagát; az általuk képviselt mozgalmak, fejlődésvonalak, gondolkodásbani és alkotásbeli alakulások — s ezeknek kihatása politikára, társadalomra — készítetik részletes és szigorú elemzésre.

A mű vezérfonalát az első mondat adja meg: „Nemzet és haladás eszméi népünk tudatában felbonthatatlan egységként jelentkeztek. . .” A reformkor ébresztette érdeklődés a „népi” iránt a 40-es években mintegy alapkövetelménnyé vált; 48–49, majd a Bach-korszak a nemzet fennmaradásának követelményét tolta előtérbe; s ezzel összefonódva bontakozott ki az Európához csatlakozás, a polgárosodás — mai szakkifejezéssel élve, a modernizálás — igénye. A korszak mélyreható dilemmája volt, hogy az elnyomás következtében a nemzetfenntartás mindent meghaladó ösztöne és a modernizálás összeütközésbe kerültek és 67 után olyan torz fejlődést eredményeztek, amelynek közel egy évszázadon át szenvedtük meg következményeit. És ez nem csupán a balvégzetű nemzetiségi politikára állt, hanem — mint Sötér több helyütt eredeti meglátással kimutatja — arra is vezetett, hogy nemcsak politika és közélet fordított hátat a társadalmi problémáknak, de az irodalom is.

Az 1849 és 1867 közötti időszakot ez a keserű történelmi irónia jellemzi. Az osztrák megtorlás súlyos volt, de aránylag rövid ideig tartott. (A Magyar Történelmi Kronológia szerint 114 kivégzésre került sor — mi ez a mi századunk mészárlásaihoz képest!) 1849 decemberében már részleges amnesztiára került sor. Az 50-es évek során a bécsi kormány a *modernizáló* lépések egész sorát tette meg: 1853-ban végleg eltörölte a jobbágyságot; megreformálta a közigazgatást, az adórendszert, bevezette a föld-katasztert, a tankötelezettséget (ha kezdetben német nyelven is), majd — a solferinói vereség után — a szabad vallásgyakorlatot; végül az 1866-os königgrätzi csatavesztés adta meg a végső lökést többéves tapogatózás után a kiegyezéshez.

Mindennek háttéréként ezt az időszakot erőteljes mezőgazdasági konjunktúra jellemezte; bár a vámunió az osztrák ipar túltengését tette lehetővé, fináncőke is áramlott az országba és az elsődleges ipar egyre gyarapodott. Mindazonáltal a tőkefelhalmozás a század utolsó negyedéig igen alacsony fokon maradt s az természetesen kihatott a „polgárosodás” tempójára is.

A tragikum abban rejlett, hogy osztrák részről mindeme lépések — kezdetben — a birodalmi központosítást szolgálták, idegen bürokráciát és németesítést jelentettek, s így magyar részről mindenestül ellenezni kellett még a hasznos és kívánatos újításokat is. De ez túlnyomóan passzív ellenállás volt, s a 67-es megoldást inkább a birodalom viszonylagos gyöngesége, mintsem a nemzet tevőleges és egységes akarata tette lehetővé: 48-asok és 67-esek ellentétei utóbb meddő közjogi csatározásokká züllöttek.

Ennek a mindkét oldali kettősségnek árnyéka vetődött az egész korszakra és Sötér elemzése nyomán világossá válik, hogy az akkori magyar irodalom is kettős arculatú: pesszimizmus és reménykedés, az új elvetése és elfogadása közti hányódás, megannyi költői zsákutca, az egykor oly hön kívánt változások fanyar tudomásulvétele jellemzik akkori legnagyobbjaink írói magatartását. Kezdetben legalábbis a derű és optimizmus úgyszólván teljesen hiányzik az írói alkotásokból.

A 20. század parancsuralmainak ismeretében szinte csodálkozunk kell, aránylag milyen enyhe volt az elnyomás, a cenzúra, irodalmi és kulturális téren. Mintha Bécs nem érzekelte volna a magyar költészet s irodalom politikai jelentőségét. Jókai már 1850-ben kiadhatta a *Csataképeket*; Petőfi nem lett orwelli „unperson”: 1854-ben Erdélyi is, Gyulai is hosszabb tanulmányt jelentethetnek meg róla (igaz, inkább a népdalköltő Petőfiről, nem a forradalmárról). 1857-ben Gyulai újból megindíthatta a *Budapesti Szemlét*, e tekintélyes és hangadó folyóiratot. Tudjuk, hogy Tompa megsínylette a cenzúrát, de súlyosabb következmények nélkül. Így érthető, hogy politikai szintér híján az írástudóknak kellett átvenniök a szószóló szerepét. S legtöbbször a nép, a nemzet jelszavával, az „ahogy lehet” stratégiájával igyekezett utat mutatni a kibontakozás felé.

Sötér könyvének szerkezete és felépítése mutatja, hogy lehetett némi gondja a módszertani megközelítés szempontjából. Több helyütt jelzi, hogy a tárgyalt írókról már írt különálló tanulmányokat (kissé bosszantó, hogy az efféle utalásokat a bibliográfiából kell kibogarászni — feltehetőleg a kiadó mulasztása, hogy egy „Sötér István művei” című sorozatban nem adja meg a szerző előző műveinek legalább címjegyzékét); így joggal tehetjük fel, hogy a mű irodalomtörténeti munkásságának bizonyos summázása, a régebbi tanulmányok némi átertékelésével, mások időközbeni írásainak mérlegelésével (nemegyszer kritikájával) kibővítve. Eznémiképpen valamelyes egyensúly-megbillenésre vezet: egyes írókról sokkal hosszabban és behatóbban ír, sok éles és eredeti meglátással; másokról tömörebben, mondhatni kissé konvencionális módon. Ezt mindenestre jóváteszi a könyv „Mérleg” c. fejezetében, ahol biztos kézzel fogja össze az elébb néha kuszának érzett szálakat és higgadt, méltányos valóságérzékkel, mindennemű elfogultság nélkül vet fényt a Világos utáni korszak bonyolult eszmei szövevényére.

A felépítés kérdésében Sötér megkísérel kronológiai módszert alkalmazni; ezt azonban időnkint kénytelen megtörni a behatóbb összegezés érdekében, egyes szerzők esetében. Így Arany János — érthetően — újból meg újból szerepel a mű mindegyik fejezetében; míg viszont

Kemény Zsigmond életművét egy tömbben ábrázolja (és milyen finom érzékenységgel! Szemmel láthatólag Kemény lenyűgöző alakja volt rá a legmélyebb hatással.)

A kronológia tekintetében más nehézsége is merült fel a szerzőnek: míg Világos természetesen szilárd *terminus post quem*-et nyújtott, nem könnyű megítélni, vizsgálódásai hol végződnek. Nagyjából-egészből az 1849–1867 közti időszakra veti a súlypontot, de időnként előrenyúl a századvégig, mint amikor például Péterfyt idézi. Persze az egyéni élet-ív nem skatulyázható: Jókai és Gyulai túlélték a századfordulót. (Minden filológusnak meg kell küzdenie a gyötrő kísértéssel, hogy még egy forrást, még egy adalékot, még egy hivatkozást használjon fel; nagy önfegyelmet kíván egy *terminus ante quem* leszögezése.)

Sőtér könyvének első része elkerülhetetlenül az előzményekkel foglalkozik, elsősorban Erdélyi János fáradhatatlan munkásságával. Erdélyi volt az, aki a Kazinczy–Berzsenyi nemzedék klasszicizmusát mint szükségszerűt, de meghaladandót bírálta; Vörösmarty romantikáját a maga idejében helyénvalónak ítélte; de ezen is túlmenően, a népiesség eszméjét hirdette meg (amit természetesen saját népköltési gyűjtőmunkája támasztott alá a gyakorlatban). Sőtér kiemeli Erdélyi hegelianus tanultságát és megközelítési módszerét; talán az első magyar író volt ő, aki a dialektika módszerét megpróbálta alkalmazni.

Erdélyi volt a népiesség elméletének kidolgozásával a nagy előfutár (egyben kortárs is, aki még megélte a kiegyezést). Amit ő vetett, azt Arany és Petőfi aratták — az ő számukra a népköltészet élő közeg volt, amit könnyűszerrel emeltek művészi magaslatra.

Petőfivel aránylag röviden foglalkozik Sőtér — érthetően, hiszen tárgya szempontjából Petőfi „előzmény” volt. Beállítás szerint Petőfi teremtette meg és képviselte a „plebejus-demokratikus népiességszményt” (a „plebejus” némileg vállonveregető jelzőjét tudtommal Révai József honosította meg — szemben a „kispolgári”-val, aminek van bizonyos pejoratív mellékíze. Mivel akkor Magyarországon proletariátus úgyszólván nem létezett még, a „plebejus” ennek mintegy „előfutára” volt; bár nem látom be, a „népi” mért ne fedné igazabban ezt a jelenséget. Kétlem, hogy Petőfi vagy Vajda „plebejusnak” vallották volna magukat — talán Táncsics igen), majd rövid élete utolsó korszakában ezen is túljutva, forradalmiságával a társadalmi haladás zászlóvivője lett. Sőtér ezt fenntartás nélkül mint politikai költészetünk csúcspontját tekinti — amiben igaza van a költészetet illetően, de politikában? . . . Petőfi nemcsak túljutott, de túl is szaladt az adott körülmények realitásán (tudjuk, milyen kényelmetlen volt a gyakorló politikusok számára); mint Szabó Ervin elemzése kimutatta: forradalmi tömeg aligha volt, legföllebb forradalmi elit — élcsapat követők nélkül. Petőfi forradalmi retorikája némiképpen a

valóság fölött lebeg — Sőtér is idézi Gyulait Petőfi könnyű befolyásolhatóságáról, kameleon természetéről.

Természetesen Petőfit elfelejteni, letagadni nem lehetett; de az is érthető, hogy az 50-es években a vereség keserű ízével százjukban, forradalmisága ellen fordultak — Arany közvetetten a *Nagyidai cigányokban*, Gyulai elhallgatva politikai szerepét, Kemény szilaj bírálattal.

Arany persze előzmény is volt, kimagasló kortárs és a korszak (vonakodó) vezéralakja. Sőtér igyekszik Arany munkásságát és magatartását a költő lélektani habitusának vizsgálatával elemezni, szerepét beépítve a változások folyamatába. Arany kétségkívül bonyolult jelenség, roppant „privát” személy, akiben derűlátás és csüggedés hányódva váltakozott, akár külső események, akár személyes sikerek vagy sérülések következményeképp. Ha mindig is tudatában volt saját költői nagyságának, örökös kétségek gyötörték — mint talán minden nagy művészt — s ezek csak néha-néha oszlottak el egy-egy szerencsés pillanatban.

Az elveszett alkotmány (1845) a kétség és kiábrándulás keserű humorát hordozza; *Toldi* (1847) a napsugaras derűét. Sőtér szerint Toldi az igazi „népi” hős, jelképe a kornak, midőn nép és nemzet még egyet jelentett. A szolga Bence és Lajos király nem sokban különböztek (noha Toldi Miklós félig-meddig arisztokrata volt, de mindenképpen nemesember és ennek mindig is tudatában volt). *Toldi estéje* (1848) ismét a kétség és rezignáció terméke: a hősiesség csak sötétségbe, nevetségbe vezet.

Sőtér is rámutat az ismert tényre, hogy 49 után Arany súlyos lelki válságba került — ő, mindenkor a mérték embere, most úgy érezte, az egész nemzet bűnhődik a vezetőik mértéktelensége miatt. Kevés keserűbb, önmarcangolóbb iróniával megírt mű van irodalmunkban, mint a *Nagyidai cigányok* (1851).

„Nyargal a cigánység odafel a dombon,
Veri az ellenség csaknem minden ponton,
Bátorság, vitézség neki mind hiába,
Veti reménységét a horgas-inába.”

Hosszú évek kellettek, a Bach-korszak nyomásának lassú, de fokozatos feloldása (és a békés nagykörösi tanárság), hogy Arany ismét felszálló hangulatába juthasson. Mint Sőtér írja: „Arany... a Bach-korszakban egész költői működésének központi eszméjévé avatta a nemzetiséget, . . . válságaiból is a nemzeti hivatás vállalásával emelkedett ki, . . . A *Széchenyi-óda* (1860) nagy képei a nemzetet felélesztő, új életre támasztó polgárosodást ünneplik. . .”

„Életre pezsdült a kór sivatag;
Lassú folyót önérzelem dagaszta”...

De *Széchenyi emlékezetében* hiába keressük a „népit” a „nemzeti”-ben. Arany addigra már felszívta, magáévá tette a népiesség eszméit és gyakorlatát, s vállalta, hogy ő a „nemzet” költője (a népiességgel, úgy is mint saját közelmúltjával, prózai műveiben foglalkozik). Gyulai óhaja a „népnemzeti” irodalom megteremtésére így vált valóra — de a hangsúly nem a „népin”, hanem a „nemzetin” volt. És ez, Sötér szerint, annak a jele, hogy a nemzet fennmaradásának és virágzásának problematikája félretolta, szőnyeg alá söpörte az egyre jobban jelentkező társadalmi kérdésekkel való foglalkozást is.

Az 1850-es évektől kezdve — Erdélyi mellett, részben rá építve, részben neki ellentmondva — Gyulai Pál a nagy törvényhozó. Több mint fél évszázadra ő jelölte ki a század nagyjainak helyét és érdemeit irodalmi köztudatunkban (főleg emlékbeszédeiben; hosszú élete során neki jutott a feladat, hogy kortársait elparentálja). Sötér tömören és minden fontos mozzanatra kitérően ábrázolja Gyulai irodalomtörténeti fejlődését; nem hiszem, hogy az ő összefoglalása után még jelentést lehet Gyulai szerepéről írni.

Mint megállapítja, „Gyulai az össznemzeti igényű, polgárosult (és egyben népies fogantatású) irodalom kialakulásának folyamatait kísérte nyomon”. Majd: „... nemzetiség és polgárosodás szintézisének... folyamatát rajzolja meg... A szintézist... ő is a Petőfi—Arany korszakban látja.” De rámutat arra is Sötér, hogy Gyulait ugyancsak sújtotta a kettősség, az ellentétes szempontok egyzetetésének kudarca. Gyulai éles kritikával — és jó példával — követelte az európai szintű realista magyar regényt, úgy is, mint a polgárosodás egyik kívánatos teljesítményét (világosan látta, hogy a haladott nyugati országokban népi és európai, nemzeti és polgári maguktól értehető párhuzamossággal alakultak ki); ugyanakkor elutasította Balzacot mint „erkölctelent”. Kazinczyról írva, Gyulai azt írja: „... van-e erőnk az európai színvonalig emelni nyelvünket, irodalmunkat, hogy később társadalmunkat és államéletünket is odáig emeljük?” — „... az európai új eszmék feldolgozása életkérdésünk.”

Ezzel szemben Sötér kénytelen megállapítani: „(Arany és Gyulai) ... a népiesség diadalmaskodásától kezdve feleslegesnek, sőt károsnak vélték a külföldi irodalom vívmányainak átvételét. Irodalomtörténeti fejlődésük tehát hozzájárult a nemzeti bezárkózás hajlamának erősödésének is.”

Shakespeare igen, de Stendhal már nem? ...

Külön elismeréssel kell kiemelnem Sötér meglátását, mely szerint Gyulai pályájának titkos törése: ízig-vérig kis-realista regényének, az *Egy régi udvarház utolsó gazdjának* visszhangtalansága fordította

el a szépirodalomtól a kritika felé, olyan sebet ejtve rajta, ami talán sohasem hegedt be. „1857-ben az *Udvarházzal* modernebb, korszerűbb szinten vagyunk, mint pl. a 70-es évek regényeivel” — írja Sötér. És ott is telibe talál, mikor további iróniának véli, joggal, azt az irodalmi jelenséget, miszerint Gyulai maradiságba süppedt hőse — ahelyett, hogy a köztudat leszámolt volna vele — a későbbi dzsentrifigura előképe lett: Radnóthy Elek vaskalapos volt, a Noszty-fiú korrump, az *Úri muri* alakjai végleg züllöttek.

Mindezt megtámogatja Vajda János prózai írásainak kiaknázása, melyek politikai tartalmuk mellett társadalmi kérdések iránti érzékenységet is mutatnak. Vajda — Sötér szerint az igazi hús-vér „plebejus” író — maga mögött hagyandónak ítéli a forradalmat, sőt merészeli azt hirdetni, hogy az Ausztriával való megegyezés a nemzet létkérdése, s mindezt annak érdekében, amit egyik röpiratának címe is jelez: *Polgárosodás*. Ő, úgy is mint „plebejus”, világosan látta a „nemesi nemzet” idejétmúlt lehetetlenségét szemben például Keménnyel, aki minden csalódása ellenében is megpróbált hinni a nemesi nemzet életképességében.

Vajda Jánost nehéz beskatulyázni vagy akár normális mértékkel mérni. Öntörvényű — és öngyötrő — ember volt, aki ha lázadozott, az emberiség, az egész világ ellen, leginkább saját belvilága ellen folytatott reménytelen küzdelmet. A legeklectikusabb költő, kiből hiányzott a tudatosság és az önitélet. Van egy maroknyi verse, melyek feledhetetlenül szépek, mondhatni mágiikusak — de az aranyló búza szinte elvesz a konkoly között.

Sötér helyesen mutat rá, hogy ő az első modern költőnk — talán Baudelaire-hez hasonlóan, de annak fölényes művészete nélkül. Sötér kiemeli érzékenységét az új technika és tudomány iránt — „kozmosz” költőnek nevezi. A kor nem értette meg, mint ahogy ő sem értette meg igazán a kort; publicisztikájában hol előrefutott, hol hátramaradt; szomorú példája volt az elidegenedésnek. Ha lehet hinni felesége visszaemlékezéseinek, élete végén autisztikus lényre Krafft-Ebing tollára méltó torzulásokba süllyedt. Sötér vonalvezetése szempontjából éppúgy kívülmaradt a fejlődésen, mint ahogy magánéletében is elszigetelődött a társas élettől.

Ahol az én véleményem leginkább eltér Sötérétől, az Eötvös József jelentőségének megítélése. (Sajnos, nem jutottam hozzá Sötér 1953-as Eötvös-monográfiájához, s így nincs módomban nyomon kísérni értékelésének alakulását.) Sötér bizonyos tartózkodással, mondhatnám vonakodva ismeri el Eötvös erényeit és teljesítményét és, ahol lehet, hangsúlyozza magatartásának gyöngye vonásait vagy ellentmondásait.

Az én számomra Széchenyi után Eötvös József a múlt század legvonzóbb alakja. Hivatalvállaló nemesember, Európa-utazó, az embe-

riség szenvedéseit orvosolni kívánó filantróp, következetes politikus — de mindenekfölött, ha Széchenyi a 19. században az első cselekvő magyar — Eötvös az első európai szintű gondolkodó magyar (nem akarván ezzel kisebbiteni Kölcsey úttörő érdemeit).

Széles körű műveltségét (Sötér idézi vele kapcsolatban Bacon és Rousseau, Bentham és Condorcet, majd — későbbi korszakában — legfőképpen John Stuart Mill termékenyítő hatását) a nyugati világ megismerése jelentős módon egészítette ki. Nem véletlen, hogy legmesszebbre látó államférfiaink megjárták a Nyugatot, minden pórusuk felszívta az ott tapasztaltak tanulságait (még ha csak tenyészlő-vásárlásra mentek is, mint Wesselényi és Széchenyi) s bátran levonták a keserves tanulságokat, mint Bölöni Farkas Sándor (akárcsak zseniális kortársa, a szintén Amerikát járt Tocqueville). Gyulai, Arany, Kemény nem jártak (Bécsen túl) külföldön s így óriási könyv-olvasottságuk, a nyugati irodalomban való elmélyedésük ellenére is mindvégig érződik rajtuk a „magyar glóbusz” szűkössége.

Annai tény — és ebben nem vitázom Sötérrel —, hogy Eötvös nem igazi vérbeli író: írástudó politikus ő, kinél az írás a politikát szolgálja. Nem igazi művésztermészet, nem gondja a stílus; típusokat ábrázol, nem jellemeket; de a nagy paradoxon, hogy mindezeket tudomásul véve, el kell ismernünk, ő alkotta meg az első európai mértékű realista regényeket magyar nyelven s ezeknek átütő hatását — *A falu jegyzője* 1845-ben, *Magyarország 1514-ben* 1847-ben — nem lehet tagadni, a műveket átható s ma talán visszatetsző szentimentális humanizmus ellenére sem.

Eötvös egyéni viselkedését lehet kritika, sőt szigorú kritika alá venni. Nehéz menteni azt, hogy 1848 őszén, rövid minisztersége után elhagyta az országot s csak 1853-ban tért vissza. Ha menteni nem is, magyarázni talán lehet, Eötvös jellemének ismeretében. Ő is a mérték embere volt (bár másképpen, politikusabban, mint Arany); optimista volt, de reális szemmel látta a forradalom és szabadságharc elkerülhetetlen bukását, talán éppen, mert sokaknál világosabban értékelte az össz-európai képletet. Ez színezte álláspontját a Habsburg-monarchiával kapcsolatban is: felismerte ennek összetartó fontosságát német és orosz terjeszkedés és nemzetiségi mozgolódások közepette — talán túl optimista volt abban reménykedvén, hogy a szűk látókörű abszolutizmust követni fogja egy liberális fellazulás. Mivel mindig, következetesen a haladás, az emberi szabadság szókimondó bajnoka volt, a magyar nép jövőjét is e világot átfogó fejlődés szemszögéből tekintette — őt kötötte legkevésbé a „magyar ugar”.

Ilyen irányú érzékenységét, jövőbe tekintő gondolkodását Sötér is kénytelen elismerni: „Eötvös már úgy véli 1850-ben, hogy Ausztria segítsége nélkül a magyar polgárosodás a fenyegető nemzetiségi és szociális problémák miatt eleve kudarcra van ítélve.”

Sőtér egyik kézenfekvő megállapítása (amit néha mintegy szemre-hányásnak lehet venni) Eötvös idegensége a népiesség eszmekörétől. Annyi tény, hogy Eötvös távol állt bármiféle „plebejus demokráciától”, s meggyőződéses liberalizmusa, magyar viszonylatban, mindenképpen (ismét mai szóval) elitügy volt. De kevesen ábrázolták átérzőbben a nép sorsát, szenvedését, tiltakoztak hevesebb humanizmussal a visszaélések, a tekintetes vármegye ellen. (Voltaire és Zola kell, hogy az ember eszébe jusson.)

Azt is kifogás tárgyává teszi Sőtér, hogy Eötvös kevésbé érzékeny a nemzeteszme fontosságát illetően, mint kortársai. Nyilván, mint önkéntes emigráns — és optimista természet — nem érezte át a vereség kétségbeesését, a nemzet fennmaradásának eszméjébe való görcsös kapaszkodást olyan mértékben, mint az otthoniak. De amivel 48 és 51 között foglalkozott, az ő számára — és hiszem, a magyar politikai gondolkodás számára is — fontosabb volt: legnagyobb művének megírása. *A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra* 1851-ben jelent meg Bécsben. (Érdekes módon ez is jellemzi a kamarilla tompaságát: az abszolutizmus jövője szempontjából ez a mű majdnem annyi forradalmi veszélyt jelentett, mint a *Talpra magyar.*) Sőtér elemzése, érthető módon, főként ennek a nagyszabású műnek részletes megtárgyalásával foglalkozik. Megállapítja, hogy Eötvös „... egy részt kíván megmenteni a forradalmat előkészítő eszmékből... anynyit, amennyi még nem szülhet forradalmat.” Eötvös mindig is következetesen reformer volt, nem forradalmár. *Az Uralkodó eszmék* egy későbbi kötetében gondolkodása felöleli a nemzet fontosságát is: „Senki nem lehet kétségben a nemzetiség elve fontossága fölött... ahol a nemzetiség igényeinek valószínűsítésére intézett törekvés minden egyéb szükséglet... háttérbe szorított.” — És Eötvös egyenlegét nemzeteszme és liberalizmus között ismét Sőtér kénytelen igazolni (Németh G. Bélát idézve) „... a nemzeti eszme megóvta ugyan a magyarságot az erkölcsi, világnézeti anarchiától, ... de távol is tartotta a nemzetet a világnézeti kérdésekkel való reális szembenézésétől.” *Az Uralkodó Eszmék*re ezt igazán nem lehet rámondani.

Abban igaza van Sőtérnek, hogy Eötvös — kissé naiv optimizmusában — nem látta a nacionalizmus jóra-rosszra egyaránt vezető társadalomalakító fontosságát — „Eötvös meglehetősen doktrinér módon... a nemzeti eszme lassú, fokozatos letűnésében hisz...”, de mentségére legyen mondva, hogy két más nagy 19. századi gondolkodó, Marx és Engels, sem ismerték fel kellőképpen a nacionalizmus fontosságát és jövőendő szerepét.

(Az sem érdektelen, hogy ugyanezzel a 19. századra oly jellemző optimizmussal Eötvös az „álladalom”, azaz az állam fokozatos megszűnésében hisz — akárcsak egy későbbi cselekvő-gondolkodó, aki

az állam elsorvadását jósolta meg. Mint ma oly jól látjuk, mind Eötvös mind Lenin tévedtek.)

Eötvös e nagy művének egyik tanulsága: a nemzeteszmé felbonthatatlan összefonódása a szabadságesszmével; a másik, az a meggyőződés, hogy a nemzet fennmaradásának, s az ezt támogató történelmi tudatnak egyik alapvető összetevője a magától értetődő Európához tartozás (hangsúllyal a *latin ábécé* Európájához). Ezt az elvet Eötvös mindenki másnál tudatosabban képviselte.

Végül, de nem utolsósorban, Sötér kifogás tárgyává teszi Eötvös viszonylagos érzéketlenségét a társadalmi problémákkal kapcsolatban.

A nemzet és a haladás érdekében íródott az *Uralkodó Eszmék*, mellyel — többek között — a népet magába-süppedtségéből kirázandó, 1851 és 1853 között Eötvös megkísérelte újjáéleszteni a reformkor komoly politikai gondolkodását, előre mutatva, cselekvést követelve — ezzel is kiegészíteni Kemény és társai rezignált óvatosságát.

Sötér szerint „Eötvös a kapitalizmus (polgárosodás) előmozdítását tekinti legfőbb céljának. . .”, majd: „. . . a polgárosodás az ő felfogásában . . . a nép erőtartálékainak . . . közvetlen érdekeinek számon kívül hagyásával s a demokratikus igények kirekesztésével valósulhatna csak meg”. Ezt kétségbe kell vonnom, mert az a tiszta liberalizmus, amit Eötvös hirdetett — akárcsak John Stuart Mill — a minél teljesebb egyéni szabadság elve alapján mindezt magában kell foglalja (hogy ez a múlt század 50-es éveiben mennyire volt utópisztikus, az más kérdés).

Sötér legfőképpen azt veti Eötvös szemére, hogy „Eötvös egyensúlytervének legfontosabb tétele. . . az egyenlőség eszméjének háttérbe szorítása. . .” s ezt meg is ismétli: „. . . az egyenlőségeszme háttérbe szorítása a szabadságesszme javára . . . az *Uralkodó Eszmék* egyik legfőbb törekvése.”

Sötér ezeket elmarasztalólag mondja, de ezzel (akarva-akaratlanul) rátapint a francia forradalom óta eltelt 200 esztendő egyik leg-többet vitatott és leginkább félreértett doktrinális vitájára. A 18–19. századi viszonyok közt az egyenlőség követelése érthetően jogosult volt, de a jogosulatlan mindenkor, ha a szabadság korlátozására vezet. Csak lassan, keservesen és nemegyszer véres társadalmi harcok árán került felszínre az a felismerés, hogy a mai (sőt már a 19. századi) bonyolult társadalmakban az egyenlőségnek csak egy minimalista alkalmazása fogadható el: egyenlőség a törvény előtt és az egyéni lehetőségek egyenlősége, a közös alapról való indulás. Az adott körülmények közt az erőszakolt egyenlőség-elv csak lefelé-egyengetésre vezet, s kerékkötőjévé válik a haladásnak, nem kis részben, mivel az egyenlőség gyakorlati végrehajtása burjánzó bürokráciát teremt. Ez a felismerés (ha még nem is mindenütt elismerés) ma már kivétel nélkül *minden* társadalmi rendben tudatossá válik, és a táguló

szabadság primátusa, annyi habozás után, ellenállhatatlanul tör fel mint rendező elv.

Eötvös géniusza ezt 130 évvel előttünk ismerte fel s ezzel méltán sorakozik a nagy európai gondolkodók mellé. A mély és utat mutató politikai gondolkodás a magyar közéletben vele kezdődik, hogy majd Szekfű Gyulával és Bibó Istvánnal folytatódjék.

Eötvös pályája, a *peripeteia* szempontjából tekintve, azért is kielégítő, mert ő volt egyike a keveseknek, akik elveiket bizonyos mértékig meg is tudták valósítani. 1867 és 1871 között, midőn ismét kultuszminiszter volt, megvalósította a népoktatási törvényt és a zsidóság egyenjogúsítását. Eötvös posztumusz tragikumája (ha van ilyesmi): az ő nemes és fennkölt liberalizmusa méltatlan utódainak kezén a közjogi viták hamis „liberalizmusává” hanyatlott.

Sötér könyvének dereka két nagy témával foglalkozik: Arany epikus korszakával és Kemény Zsigmond életművével. Aki tud és olvas magyarul, nehezen vonhatja ki magát Arany János ígázatéből. Ő a legköltőbb költő, proteusi jelenség, kinek műveiben az egész magyar élet tükröződik. Azt lehetett volna hinni, hogy már *Toldival* a legmagasabbra szökött, de csodaképpen egyre nagyobb magaslatokra szárnyalt. Nincs még költőnk, akiben bölcsesség, humor, lélektani érzékenység és tudás ilyen magasztos ötvözetbe forrt volna össze. Sötér István sem tud könnyűszerrel visszahúzódni Arany varázslatából, hogy az irodalomtörténész tárgyilagosságával kísérelje meg összefogni az Arany-életmű jelentőségét; dicséretére legyen mondva, hogy minden során átsugárzik a költő iránti tisztelet és szeretet.

Arany saját munkásságának megkoronázását legnagyobb epikai művében, a *Buda halálában* látta. Sötér finom érzékkel elemzi ezt a költői *tour de force*-ot, Arany kitűnő pszichológiáját, jellemfestését, de rámutat arra is, hogy e hatalmas költemény az egyéni bűn és bűnhődés története, Etele válsága erkölcsi jellegű — a hun társadalom csak mint passzív kórus szerepel benne. Sötér szerint Arany „a népköltészet igazi szellemét” (Homérosz és Dante, Shakespeare és Goethe szellemét) kívánja megvalósítani, szuverén költőióriás létére magasabb fokon akarja elérni Erdélyi János célkitűzését, a fejlődést, amit a népi — nemzeti — világirodalmi lépcsők jeleznek. Gyulai ezt úgy üdvözölte, mint „népnemzeti” elvének megvalósulását: „ideál” és „reál” ötvözetét, az „eszményítés” tökélyét.

Sötér felveti a kérdést, mennyire volt ez a megítélés összhangban a kor valóságával, s válasza tagadó. Formailag: Arany és Gyulai úgy érezhették, hogy a *Buda halála* (valamint a *Toldi szerelme*) a 19. század uralkodó műfajának, a realista regénynek megfelelője, holott az eposz zsákutcát jelentett, az elmaradottság jele volt (mint, mondjuk Anyegin vagy a Kalevala), „csinált virág” mint éppen Gyulai mondta kíméletlen őszinteséggel. Tartalmilag (1863-ban vagyunk): a nemzet hősi múlt-

jának archaizáló felidézése nem pótolhatja a *mával*, a kor egyre égetőbb társadalmi, gazdasági és nemzetiségi kérdéseivel szemben való irodalmi állásfoglalást. „A nemzetinek kultusza . . . dac a korral”, írja találóan Sötér.

Sötér tárgyilagosságába gyöngédség vegyül akkor is, amikor Arany öregkori költészetét tárgyalja. Az *Őszikék* szerinte mintegy 1867 fanyar bírálatát jelentik — Arany nem értett egyet a polgárosodásnak avval a részben csökevényes, részben felszínes formájával, amit a körötte nyüzsgő Pest-Buda mutatott; öreges rezignációját csak néha festi át a realista felismerés, mint a *Hidavatás* lidérces látomásában. Arany érezte, de már nem markolta meg többé az életet, melyben egyre idegenebbül érezte magát.

Arany kiábrándultságához nyilvánvalóan hozzájárult a magyar irodalom idült kórja: a közönség hiány. Folyóiratának, a *Koszorúnak* sikertelensége joggal kedvetlenítette el, míg az olvasók Dumas és Sue sekélyes regényeit falták. Mint Sötér írja: „. . . az irodalom legjavának nincs igazi olvasóközönsége Petőfi és Ady közt. . . Jókai és Mikszáth kivételek, de ebben . . . nem mindig erényeiknek van része.” Érdekes lenne tudni, vajon például a *Buda halála* hány példányban fogyott el?

Nem lehet együttérzés nélkül szemlélni egy nagy költő pislákoló utolsó éveit. A kor elhagyta őt, miként a nevéhez fűződő eposz is a múlté lett. Élete végén nem maradt más, mint szerény méltósága.

Kemény Zsigmond komor és sokban sivár életpályájának és munkásságának tárgyalása a könyv legértékesebb része. Sötér elemzése mélyreható, részletes és — véleményem szerint — mindenben helytálló. Érdekes és jellemző példája ez annak az ismert jelenségnek, mikor egy szerző — mintegy tudatos világ-szemléletének ellenére — a tárgyalt alak vonzásába esik, nem tudja megtagadni szimpátiáját és belezését. Hiszen Kemény — mint politikus, író és publicista — minden inkább volt, mint a radikális haladás szóvivője. Széchenyi híveként ellene volt a forradalomnak, tagja a debreceni békepártnak; Világos után élesen bírálta, sőt elítélte Petőfit; Széchenyit azért kárhoztatta, hogy nem látta előre reformtörekvései kimenetelét; bár támogatta a nyugatias polgárosodást, azt továbbra is csak a nemesi liberalizmus korlátozott formájában tekintette kívánatosnak; ellene volt az ébredező szocialista mozgalmaknak; és szűk nemzeti szempontból ítélte meg a kisebbségi kérdést. De annyiban talán tragikusnak nevezhető sorsa, amennyiben sorra kellett látnia ideáljainak, elképzeléseinek fordítottját, életében csalódás csalódást követett. A kiegyezésben támogatta Deákot, de ahogy 67 sikerült, nem nagyon lehetett a szájíze szerint való. Magánélete is sok mindennek elmondható, csak derűsnek nem. Vulgáris szóhasználattal azt lehetne mondani: Kemény „reakciós” volt.

Sötér kitér Kemény politikai írásaira is, de elsősorban szépirodalmi műveinek igen részletes és érzékeny elemzése kapcsán építi fel Kemény-arcképét. Jelzi Kemény tudományos érdeklődését, filozófiai olvasottságát, rámutat arra, hogy Michelet és Sainte Beuve mellett Macaulay hatott rá legerősebben. Foglalkozik Kemény korai társadalmi tárgyú regényeivel s kiemeli, hogy (például Jókaival ellentétben) Kemény a *ma* problémáit feszegeti: a nemesi – polgári ellentétet, az ábrándok – „Ködképek” – káros mivoltát. (Együtttérszem Sötéré: Keménynek ezek az írásai már 60 évvel ezelőtt is, mikor utoljára foglalkoztam velük, majdhogynem olvashatatlanok voltak.) Sötér vizsgálatának törzsöke Kemény történetiszemléletének alakulását adja. Első ilyen tárgyú regényeiben (mint *Gyulai Pál*) Kemény a kikerülhetetlen végzetet ábrázolja: az egyén, minden jó szándékú erőfeszítése ellenére is csak játékszere a sorsnak, mit sem tehet a külső erők vak húzásai ellen. A történelem csapda, az egyén fenyegetettsége állandó – Kemény mintegy megsejti 1849 tragikumát.

Későbbi, nagyobb szabású történeti regényeiben (*A rajongók, Zord idő*) Kemény történetfilozófiája hajlékonyabbá válik: az egyénnek van szabad akarata, feltéve, hogy az óvatosság, az önmérséklet fegyelmét kényszeríti magára s ellenáll a főbűnnek, a szertelen és a valóságot megtagadó rajongásnak. Erdély szelleme tükröződik ebben, a keserves helytállás nem kevésbé elismerésre méltó hősiessége.

Sötér kiemeli, hogy mindez Keménynél egyúttal szigorú erkölcsi állásfoglalást is jelent. Ha ki lehet kerülni a végzetet, ez azt is megköveteli, hogy az egyén vállalja a felelősséget, foglaljon állást az „egy-részt-másrészt” erkölcsi viszonylagosságá ellen, éppúgy mint a szélsőséges veszélybe rohanás ellen. Kemény ideálja a „súlyegyen” és számára a tragikum, ha ezt a szenvedély vagy elhamarkodás megbontja. Sötér helyesen mondja: „Keménynél a tragikum nem egyéb, mint politikai és erkölcsi elveinek esztétikai megfogalmazása”. És Világos után a nemzetnek erre a szilárd, szenvedélyektől mentes helytállásra volt szüksége, középpútra a kalandosság és hitetlenség között.

Sötér elmélyedésének jó példája az is, hogy felfedi és kiemeli Kemény vérbeli író voltát. Keménynek a nagy-realista regény lebegett a szeme előtt, de ugyanakkor – lehet, nem egészen tudatosan – szükségét érezte, hogy eleget tegyen a romantikus regénytípus cselekmény-követelményének (Sötér szerint nemegyszer a jellemrajz kárára. – Vagyok olyan régimódi, hogy a regényben cselekmény követeljek, s hogy a jellemek alakulása a cselekmény során bontakozzék ki).

Ha például összehasonlítjuk Eötvös *Magyarország 1514-ben* regényét a *Zord idő*-vel, kétségtelen, hogy Kemény a jobb író. Könyvek sorsa, hogy az előbbinek átütő hatását az utóbbi nem ismételhette meg.

Összefoglalásában Sötér Gyulai Pál Kemény-émlékbeszédére hivatkozik, mely szerint Kemény tragikum: az a nemesi liberalizmus, melynek ő meggyőződéses híve volt, akadályává vált a polgárosodásnak és ugyanez a liberalizmus ellentétbe került a nacionalizmus feltörő erőivel. A „súlyegyen” lehetetlenné vált és az óvatoss helytállás nem volt többé elegendő. Kemény elborult elmével hunyt el s vele együtt egy nemes törekvés.

Jókai Mór szerepét és jelentőségét illetően véleményem ismét eltér Sötérettől. Fölteszem, nem kell védenem Jókai nagyságát . . . Sötér nem is támadja — hogy is tehetné —, de valahogy félvállról kezeli, s nem tud egyensúlyos ítéletre jutni. Talán nem tudja érzéklni Jókai varázsát (van egyfajta válogatós irodalmi botfűlűség — hogy magamról ítélek, számomra például Dickens vagy Flaubert mindig is kötelező olvasmányok voltak, igazán élvezni nem tudtam írásaikat).

Ha Sötér mércéjéhez állítjuk Jókai életművét, a „népiség — nemzetiség — polgárosodás” képlete szerint, nehéz kifogást találni. Jókai magától értetődő természetességgel szívta magába a „népi” iránti törekvés követelményeit (mellékalakjai ragyogó elevenségének nincs párja); a „nemzeti” kíváncsisággal kapcsolatban maga Sötér írja: „Jókai olyan gazdagságban fedezi föl a valóság nemzeti és regényes elemeit, mint előtte senki” s a polgárosodást illetve pedig joggal mondja: „Jókai legmélyebb élménye az ország átalakulása volt — az a folyamat, mely a régi . . . Magyarország helyébe az újat, a polgárit léptette. Ez utóbbit Jókai igaz lelkesedéssel . . . óhajtotta.”

Ahol kifogást kell emelnem, azok Sötér ilyen megállapításai: „Jókai realizmusa csak járulék a romantikához . . .” vagy: „A jelen tehát nem igazi területe Jókainak, s a múlt sem az. Igazán otthon a közelmúltban érzi magát . . .” avagy: „Jókai kizárólag a cselekmény által jellemez . . .” s meglepően: „Egyetlen jelentős történelmi regényt írt: a *Rab Rábyt* . . .”

Ami a romantikát illeti, Jókai alakjai — ha nem is kivétel nélkül — élő emberek, nem férc-alakok mint mondjuk Dumas hősei. A jelent ki ábrázolta erőteljesebben, mint *Az új földesúr* szerzője? A technológia csakúgy forrás volt számára (*Fekete gyémántok*), mint a jövőbe nézés, a „science fiction” (*A jövő század regénye*).

Ha Vajda János az első modern magyar költő, Jókai az első modern magyar regényíró. Ő a válasz Gyulai igényére — persze nem úgy, ahogy Gyulai óhajtotta. *Erdély aranykora* regényebb regény, mint a *Zord idő* — igaz, Jókai nem is akart filozófus lenni, egy egészséges gyakorlati életfilozófián túl. S míg Aranynak félig-meddig reménytelenül kellett küzdenie a közönség hiány ellen, Jókai élesen érzekelte a közönségigényt, olvasóknak írt, nem csupán író társaknak; népszerűsége megfelelt a korabeli követelményeknek. S ne felejtsük, hogy ő a kevesek egyike, kiknek művei fordításokban is megállták helyüket.

Azt helyesen állapítja meg Sötér, hogy Jókai számára az anekdota volt az egyik főforrás: „(számára) Egész Magyarország egy hatalmas anekdotagyűjtemény”. De hát hiszen Jókai — mint egy nemes szarka — mindenünnen bányásza a témákat: amerikai indiánok, spanyol conquistadorok, nyugat-indiai kalózok éppúgy tüzelték fantáziáját, mint az orosz történelem (*Szabadság a hó alatt*). Ugyancsak helyesen, finoman és érzékenyen mutat rá Sötér a Jókai lelki habitusában rejlő feminitásra, a női alakok értő és gyöngéd ábrázolására. Érdekes módon ugyanezt emeli ki Szabó Magda vonzó Jókai-tanulmányában (*A félistenek szomorúsága — Újhold Évkönyv, 1987/1.*). Ez a tanulmány egyúttal mintegy cáfolatát nyújtja Sötérnek, aki elfogadja a konvencionális véleményt, mely szerint a 70-es évek után Jókai egyre hanyatlott. Én egyetértek Szabó Magdával, mikor azt írja: „Nem hiszek Jókai hanyatlásában, nem is hittem soha. Ami írói erénye volt, az holtáig megmaradt . . .”

Madáchról röviden, de annál nagyobb elismeréssel ír Sötér. *Az ember tragédiája* „költői mű, nem . . . bölcseleti értekezés”, írja, továbbá: „. . . túl is jutott a népies-nemzeti mondanivalón, az emberiségi mondanivalóhoz . . .”, s helyesen állapítja meg, hogy a mű nem tanköltemény, hanem *dráma*, amely (1859–60-ban íródott) tükrözi a vereség utáni helytállás szükségét, a pesszimizmussal szemben (amit akkoron a külföldről jövő szélsőséges materialista determinizmus gondolatvilága is táplált), a szabad akarat hirdetését. S itt is találóan mutat rá Sötér az „ewig weibliche” princípiumára: Éva a dráma legfontosabb alakja, benne testesül meg a „természeti szféra” szilárdsága. És ez már csak azért is érdekes és izgalmas szempont, mert két teljesen ellenkező oldalról vet fényt a princípiumra: ahogyan Jókai és ahogyan Madách viszonylott a nőkhöz . . .

Az ember tragédiája minden tekintetben modern, korszerű és átütő értékű mű — filozófia, technika, társadalomtudomány egyaránt szerepet talál benne; európai mű, talán európaibb Jókainál is. Erdélyi kívánalma, hogy a népin és nemzetin át eljusson a magyar irodalom az össz-emberihez, itt valóra vált.

Mérlegében Sötér felveti a kor középponti problémáját: ez a „. . . nemzetiség és polgárosodás konfliktusának átlépése. Hogy ez nem sikerült, még egy további századon át sem, annak Bibó István a legjobb tanúja. Kemény „súlyegyene” nem tudott megvalósulni. A szerző szerint ez a konfliktus hozta magával az egyre erőteljesebben jelentkező társadalmi kérdések elodázását, valamint a társadalmi, sőt irodalmi látóhatár beszűkülését. „Gyulai a Bach-rendszer ’világ-polgársági’ programja ellen éppúgy tiltakozik, mint ’civilizátori’ programja ellen Madách.” Gyulai igénye, a magyarság egyéni jellegét európai színvonalon és magas művészettel kialakító irodalom, csak a Nyugat-nemzedékkel jutott kiteljesedésre.

Ha Sőtér nem mondja is ki így, nehéz elkerülni a tanulságot: a művelődés lassú folyamat, a tanulási görbe több nemzedéken átnyúl; az emberi természet lassan alakul és alig változik; a forradalom lehet, hogy megváltoztatja az emberek magatartását, de természetét alig.

A Bach-korszak alatt még nagyobbára egy volt nép és nemzet; a parasztság, ha politikamentesen is, rosszul tűrte az idegen tisztviselőket, a német nyelv erőltetését, az olaszországi katonaságot („Inkább nézem az abonyi kettőt, mint Majlandban azt a harminckettőt . . .” mint a bús katonadal mondta); a nemesség, honorációrok, kispolgárság szinte egyként szegült szembe mindennel, ami Bécs felől jött. De 67 után, mikorra a nemzet újból félig-meddig a maga ura lett, a nép abból kiszorult, s a felszínes liberalizmus — mely a jobbagyokat szabadabbá tette, de földet nem adott nekik — egyes problémák megoldását többek közt abban látta, hogy „kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk”.

Sőtér eredeti meglátásai közé tartozik az erkölcs szerepének hangsúlyozása. Gyulai, Kemény, Arany, mind hirdették az erkölcsi helytállás döntő szükségét, magánéletben, politikában, társadalmi életben. És hallgattak is rájuk — talán ez is oka, hogy 67 után, mikor erre a szigorú helytállásra már kevésbé volt szükség, az erkölcsi előírások fellazultak — a politikai életben kétségtelenül.

Rámutat Sőtér legjobbjaik mély és átható műveltségére is, járatosságukra a világirodalomban, sőt azon túlmenően, természettudományban és bölcséletben. Kiemeli a determinizmus és szabad akarat közti vitát, mely Eötvöst is, Keményt is, Madáchot is erősen foglalkoztatta, a büchneri materializmus elutasítását; ez viszont — mint például Greguss Ágost és Salamon Ferenc munkásságában — túlzó idealizmusba torkollott, hátráltatva a realizmus irodalmi előretörését. Ugyanakkor nem hallgatja el, hogy míg politikusok és írók egyenként mély filozófiai képzettséggel bírtak, a bölcséleti kultúra hiányzott az országban, gyakorló filozófus nem akadt; a közgondolkodás sekélyes pragmatizmus és irreális ábrándozás közt hanyódot . . . s ebből a gyermekbetegségből 1945-ig sem nőtt ki a magyar értelmiség. (Juhász Gyula könyve a 30-as évek ideológiai mozgólódásairól könyörtelenül mutatja be a félelmes irrealitás uralmát, a magyar helyzet és a világvizonyok teljes félreismerését.)

Egy érdekes jelenség (Sőtér nem emeli ki külön) a magyar művelődés egész történetén végighaladó átnyúlás a német kultúrkörön. Már a középkori diákok számára is Párizs, Bologna volt a mágnes; a prédikátor fiak Leidenbe, néha Oxfordba igyekeztek, a bécsi testőrök Voltaire-t és társait vallották vezérlő csillaguknak (nem Klopstockot); 19. századi nagyjaink is Franciaország, Anglia, Amerika felé irányozták lépteiket, ha tehették. Nem hanyagolták el a nagy német költők, filozófusok és történetírók, természettudósok műveit, de inkább vol-

tak példaképeik Scott, Byron, Lamartine, főként Macaulay és John Stuart Mill. Hogy ez a tendencia mennyire volt ösztönös, mennyire tudatos, nehéz volna megmondani — de nyilván érezték, tudták, hogy a Nyugat gócai a Rajnán túl tüzelnek. (Megvan ennek a lengyel párhuzama is.) Ha Arany számára Goethe volt az egyik nagy példakép, Shakespeare annál inkább.

*

Sőtér könyvében nem tesz engedményt a népszerűségnek. Sőtér Istvánnak, mint szépírónak, van stílusa: eleven, hajlékony, de fegyelmezett. Itt mintha stílusbeli szőröcsuhát öltene magára, szinte poroszos puritánsággal ír. Mintegy feltételezi, hogy az olvasó ismeri Gyulai vagy Kemény legeldugottabb újságcikkeit is. Annyi tény, hogy minduntalan arra készíti az embert, hogy az eredeti források után nyúljon; idézetei folytonosan arra csábítanak, hogy könyvét félkézzel nyitva tartva, belemélyedjünk a tárgyalt szerzők műveibe (amit gyakran csak szakemberek rendelkezésére álló könyvtárak tesznek lehetővé). Forráskutatása szélességben és mélységben egyaránt átfogó.

Lehet, hogy a tudományosság érdekében vállalta ezt a stiláris szűrkéséget? Elvégre tudományos mű is lehet eleven, olvasmányos is érdekes — Sőtér könyvéből teljesen hiányzik a humor, az ironia, a váratlan, de tetszetős fordulat. Azt mindenesetre érdemül kell betudnunk, hogy nem használ áltudományos zsargont, egyszerűen, keményen, szárazon szól hozzánk.

Előző tanulmányainak summázása során érezni lehet, ahogy elemzése bokrosodik, izmosodik, átlép egy magasabb rendű újrafogalmazásba, ítéletei egyre biztosabbak — ő sem az „egyrészt — másrészt” embere. Elfogultságait nem mindig mondja ki, inkább csak érezteti; de nem fél a kritikától, mint például amikor rámutat Horváth János egysíkú szemléletére a magyar klasszicizmussal kapcsolatban; Lukács Györggyel is vitába száll, egyes sematikus megállapításait helyesbítve.

Sőtér műve lényegében eszmetörténet (hogy Szücs Jenő kedvelt kifejezésével éljek. — Egyébként is, szeretném, ha valaki megmagyarázná, mi a különbség az olyannyira kárhoztatott szellemtörténet és a ma divatos eszmetörténet között?). A háttér, a politikai és főként a gazdasági események — az „alépitmény” —, ha nem is hiányoznak teljesen, inkább csak utalások formájában találhatók — Sőtér ebben is feltételezi, hogy az olvasó tisztában van a tárgyalt korszak történetével.

A *Világos után* nélkülözhetetlen aranybányája lesz mindazoknak, akik a magyar művelődéstörténet e rövid, de oly sok tekintetben meghatározó korszakát valaha is tanulmányozni akarják. Ha nem értünk

is egyet mindenben a szerzővel, az a tény, hogy vitára késztet, egyik összetevője általános érdemének. Új világot vet elfeledett vagy elhanyagolt szerzőkre, művekre, a konvencionális vélemények újraértékelésére késztet, nem fél letépni kényelmes vagy öncsaló mítoszok hamis fátylát. Sőtér nyilván tisztában van művének fogyatékoságai-val (melyik szerző nincsen?) — én, mint nem-irodalomtörténész, sokat tanultam belőle; nemcsak Sőtérről, de önmagammal is vitára kényszerültem, s hiszem, más olvasók számára is új távlatokat nyitott a korszak ilyen részletes és beható tárgyalása. Arany János, Kemény Zsigmond, Jókai Mór és Madách Imre kora volt ez; Sőtér méltóképpen rajzolt új vonásokat arcukat, helyezte el őket a korban és a társadalomban. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.)

SCHÖPFLIN GYULA

MEGTÉRÉS IRODALOMTÖRTÉNETÜNK ATYJÁHOZ

(WÉBER ANTAL: TOLDY FERENC)

„Egyéniségéről, magánemberi mivoltáról csak szórványos, illetve közvetett ismereteink vannak”, írja Toldy Ferencről szóló kismonográfijában Weber Antal, „hiányos és esetleges szakirodalom” foglalkozik vele, jeles életrajzokban nem bővelkedünk, az „emlékbeszédekből, portrékból és egyéb méltatásokból szükségképpen hiányzik a biográfiai részletezés”. (63–65., 111.) Találó helyzetkép, akár panasznak is jogos: Toldy pályája bizony nincs jelentőségéhez mérten feldolgozva. Hiába kapott meg élete vége felé minden hivatalos elismerést, hiába nevezte már egy évvel halála után Gyulai „a magyar irodalomtörténet atyjá”-nak, s hiába emlegették méltatói később is elvévhetetlen érdemeit e tudományág hazai megalapozásában, alakja egész a közelmúltig nem keltett fel különösebb érdeklődést. Az utóbbi négy évtized nem feledkezett meg egyfajta kötelező tiszteletről, rokonszenvre azonban nemigen számíthatott Toldy; üresen zengő ércből készült magas talpazata, s fel-felpillantva rá senki sem bánta különösebben, hogy a szobor arcvonásai kivehetetlenek. Beleézésre lett volna szükség, de nem volt, ami ihletet adjon hozzá: a tisztelet meglepően terméketlen tud lenni, az apa irántiba ráadásul könnyen belevegyül a versengés elfojtott vágya, ami nem kedvez a méltányosságnak.

Toldy születésének másfél százados évfordulója jó alkalom lehetett volna az újrafelfedezésre, ha nem 1955-re esik, amikor még javá-